

זיהוי הצומח המקראי בראי פרשנות הקוראן

Author(s): זהר עמר

Source:

Beit Mikra: Journal for the Study of the Bible and Its World /

בית מקרא: כתב-עת לחקר המקרא ועולמו

כרך חוברת א (תשרי-כסלו תשנ"ח), pp. 67-77

Published by: Bialik Institute, Jerusalem / מוסד ביאליק, ירושלים

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/23508699>

Accessed: 15-06-2018 10:29 UTC

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Bialik Institute, Jerusalem / מוסד ביאליק, ירושלים is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Beit Mikra: Journal for the Study of the Bible and Its World* / בית מקרא: כתב-עת לחקר המקרא ועולמו.

JSTOR

<http://www.jstor.org>

זיהוי הצומח המקראי בראי פרשנות הקוראן

מאת

זהר עמר

בניגוד לצומח במקרא שזכה למחקרים רבים, כמעט ולא נערכה עבודת מחקר שיטתית ומקיפה בניסיון להעריך את תיאורי הצומח הנזכר בקוראן¹. בכוונת כותב שורות אלה שעסק בסוגיה זו, להביא לפני הקורא העברי, חלק ממחקר זה המתייחס לצמחים הנזכרים בסיפורי המקרא — והמוזכרים גם בקוראן ומפרשיו. כידוע, מלאכת זיהוי הצמחים במקרא מופיעה במקורות העבריים הקדומים, החל מתקופת המשנה והתלמוד, פרשני ימי הביניים ועד ימינו אלה. זיהוי צמחי המקרא מופיע רבות גם בספרות הנוצרית לדורותיה. למרות זאת, צמחים רבים עוד לא זוהו בוודאות ולכמה מהם הוצעו פרשנויות מגוונות ואף סותרות. פחות ידועים בהקשר זה, הם המקורות המוסלמים, דהיינו, המסורות המובאות בקוראן ובספרות הפרשנות המוסלמית (התפסיר) לדורותיה. ברומה לפרשנות המקרא היהודית, התפתחה במשך שנים רבות ספרות קוראן עצומה בהיקפה, מתוכה נזכיר כאן רק את פרשני ימי הביניים הבולטים: טברי (839–923), טוסי (995–1067), זמח'שרי (מת ב־1144), אבן ג'וזי (1116–1200), ראזי (1149–1209), ביצ'אוי (מת ב־1286), אבן כת'יר (מאה ארבע-עשרה), ג'לאל אלדין אלמחלי (מת ב־1459) ותלמידו ג'לאל אלדין אלסיוטי (מת ב־1505). על שמם של שני האחרונים נקרא הפירוש העממי והקצר בשם: "תפסיר אלג'לאלין"². ג'לאל אלדין אלסיוטי כתב גם חיבור על הצמחים הנזכרים במסורת הקוראן³.

1. התייחסות קצרה על הצמח בקוראן, ראה אצל ע' לעף: I.Low, *Die Flora der Juden*, IV, Vienna-Leipzig 1934, pp. 66–68.
2. מוחמד בן ג'ריר אלטברי, ג'אמע אלביאן ען תאויל אלקראן, מצרים 1954. [להלן: טברי]. מחמד בן מחמד בן ג'עפר אלטוסי, תפסיר אלתיאני פי תפסיר אלקראן, נג'ף 1963–1957. [להלן: טוסי]. אבו אלקאסם מחמוד אלזמח'שרי, אלכשאף ען חקאיק אלתיאני, מצרים 1972. [להלן: זמח'שרי]. עבד אלרחמן אלעלי אבן ג'וזי, זאד אלמסיר פי עלם אלתיאני, בירות 1964–1965. [להלן: אבן ג'וזי]. פחור אלדין אלאוי, אלתיאני אלכביר, בירות 1990. [להלן: ראזי]. עבדאללה בן עמר אלביצ'אוי, תפסיר אלקאדי (מהדורת H.O. Fleischer), אוסנבריק (גרמניה) 1968. [להלן: ביצ'אוי]. אבן כת'יר, תפסיר אלקראן אלעט'ם, בירות 1970. [להלן: אבן כת'יר]. תפסיר אלג'לאלין, בירות 1967. [להלן: ג'לאלין].
3. ג'לאל אלדין אלסיוטי, מקאמאת אלסיוטי, בירות 1986. [להלן: סיוטי].

בפרשנות הקוראן משוקעות מסורות קדומות מאוד ובחלקן, כנראה, אף משמרות מסורות יהודיות מקוריות שנעלמו במשך הדורות. עם התגבשותה של ספרות הפרשנות המוסלמית בימי־הביניים, יש אף עדויות על השפעות מוסלמיות על הפרשנות היהודית⁴, ובעיקר על הקראים.

חוקרי הקוראן שמו לב ליסודות היהודיים והנוצריים, וייתכן אף הפרסיים, אשר משוקעים בקוראן⁵. למעשה, בשורתו של מוחמד מהווה יצירה אקלקטית המורכבת ממקורות תרבותיים שונים, אותם קלט בשנות חייו⁶. כותב הקוראן מיזג ושיכלל מידע זה עם תוספות משלו שהתאימו לצרכיו. ניתוח מעמיק של הטקסט בקוראן מורה על זיקה הדוקה במיוחד למקורות היהודות, שיסודה כנראה ביהדות בחצי־האי ערב, בימי פעילותו של מוחמד⁷. לדעת ח' לצרוסי־פה היתה זו, כנראה, יהדות עם תרבות יהודית מקורית, ש"יצרה ספרות מדרשית משלה, אשר אבדה כולה עם אובדן יהדות חצי־האי ערב, אבל הדיה נשתמרו בקוראן⁸". כדוגמא אפשרית ליצירה מקורית כזו, היא מביאה את פרשת יוסף והאתרוג: מסופר, שכאשר אשת פוטיפר שמעה, שנשות העיר הולכות רכיל בה על שהתאהבה ביוסף היפה — היא הזמינה אותו למשתה: "ותתן לאשה אשה מהן סכין (ופרי) ותאמר (ליוסף): 'צא אליהן'. ויהי כראותן אותו ותהללנה אותו ותפצענה ידיהן ותאמרנה: 'חלילה לאלהים, אין זה אדם. אין זה כי אם מלאך אציל' (יב 31)⁹. רוב פרשני הקוראן מפרשים שמדובר כאן בפרי האתרוג [אתרג']¹⁰. מאחר

4. ראה למשל: א' שלוסברג, "השפעות אסלאמיות על פרשנות המקרא של ימי־הביניים", מחניים (סדרה חדשה), 1 (תשנ"ב), עמ' 92-105; מ' צוקר, על תרגום רס"ג לתורה, ניוירוק תשי"ט, עמ' 229 ואילך; י' בלאו, "בין ערבית־יהודית לקוראן", תרביץ, מ (תשל"א), עמ' 512-514.
5. סיכום דיעות החוקרים על מקורותיו של הקוראן ראה: ש"ד גויסיין, "מי היו רבותיו המובהקים של מוחמד?", תרביץ, כג (תשי"ב), עמ' 146-159; א"י כץ, היהדות באיסלאם, ירושלים תשי"ז עמ' 1-10; ח' לצרוסי־פה, פרקים בתולדות הערבים והאיסלאם, הוצאת רשפים 1984 עמ' 47-49. כמרכז על מסורות משותפות ליהדות ולאיסלאם, ראה ח' שוארצבאום, ממקור ישראל וישמעאל, יהדות ואיסלאם באספקלרית הפולקלור, תל־אביב 1975; א"ש זאוי, מקורות יהודיים בקוראן, ירושלים תשמ"ג. על הפן ההלכתי, ראה ח' לצרוסי־פה, "בין הלכה ביהדות להלכה באסלאם", תרביץ, נא (תשמ"ב), עמ' 207-225.
6. י"י גולדציהר, הרצאות על האיסלאם, ירושלים תשי"א, עמ' 10-11.
7. ח"ו הירשברג, ישראל בערב, תל־אביב תש"ו, עמ' 203-241.
8. ח' לצרוסי־פה, האיסלאם, ספרית האוניברסיטה המשוררת, תל־אביב תשמ"מ, עמ' 12-13 [להלן: לצרוס].
9. אלקראן, בתרגום י"י ריבלין, תל־אביב תשמ"ז. בחלוקת הפסוקים (איאת) בפרקי הקוראן (סור או סורה ביחיד) יש שינויים קלים בהתאם למסורות והנוסחים השונים באיסלאם. כאן צוטטו המקורות לפי תרגומו של ריבלין. על 'סורת יוסף' בקוראן, ראה: נ. ברושי, סיפורי התנ"ך בציור המוסלמי, ירושלים תשנ"ב, עמ' 29.
10. ראה, למשל, סברי יב עמ' 202; טוסי, ו עמ' 131; זמח' שרי ב עמ' 316; אבן ג'ווי ד עמ' 216-217; ראוי יח 102; ביצ'אוי א עמ' 458; סיוסי עמ' 50-53.

שהאתרוג לא היה ידוע לחלוטין בחצי־האי ערב, ערב עלות האיסלאם, הרי שבהכרח מדובר כאן במקור יהודי קדום.¹¹

ראוי לציין, שסיפור זה מובא בשינויים קלים במדרש תנחומא¹² ונראה, שכותב הקוראן הכיר או שמע מדרש יהודי זה והכניסו לחיבורו. אמנם, ייתכן מאוד שאכן יש מסורות יהודיות מקוריות אחרות אשר השתכחו בנסיבות הזמן והן משוקעות במסורת האיסלאם, אלא שנסיון ההתחקות אחריהן הוא מלאכה קשה ושיחזורן באופן חד־משמעי, אינו ודאי.

דוגמה להשפעות יהודיות־נוצריות בקוראן הוא השימוש בגרעין החרדל כיחידת משקל מינימלית. יחד עם זאת, ניתן להסביר שמדובר כאן במונח אוניברסאלי, השכיח בתרבויות שונות. מבחינה פילולוגית קיימת זהות בין המונח העברי והערבי. החרדל נזכר בקוראן בשם הערבי "חרדל": "והקמנו מאזני צדק ליום התקומה ולא תעשק נפש במאומה ואם גם יהיה כמשקל גרעין החרדל" (כא 48). "בני, הנה אם גם יהיה משקל גרעין החרדל בתוך הסלע או בשמים או בארץ, יביאנו אלהים, כי אלהים חנון ומבין" (לא 15).

כאמור, הביטוי "גרעין חרדל" כיחידת משקל זעירה, מופיע במקורות היהודים והנוצרים הקדומים. למשל, במשנה בניה "ואפילו כעין חרדל ובפחות מכן" (ה, ב; השווה לבבלי, ברכות לא ע"א). מונח זה מופיע פעמים רבות בברית החדשה בשם "גרגר של חרדל" (מתי יג 31, יז 20; לוקס יג 19, יז 6). זרע החרדל נבחר לשמש כסמל מפני ש"הוא קטן מכל הזרעים אשר על הארץ" (מרקוס ד 31).

עץ הדעת

בעקבות הסיפור המקראי מסופר גם בקוראן על האיסור שהוטל על אדם וחיה לבלתי אכול מעץ הדעת: "ונאמר: אדם, שִׁכּוֹן אֶתָּה וְאֶשְׁתְּךָ בְּגֵן הָעֵדֶן וְאֶכְלֶתֶם מִמֶּנּוּ לְעִנְגָּה מִכָּל אֲשֶׁר תֹּאווּ נַפְשְׁכֶם, אֲךָ אֶל תִּקְרְבוּ אֶל הָעֵץ (כל ההדגשות במאמר זה הן שלי — ז.ע) הַזֶּה פֶּן תִּפְשְׁעוּ" (ב 33).

הקוראן אינו מגלה, ואינו קורא בשמו של העץ שפריו אסור באכילה, אך הפרשנים המוסלמים מביאים מגוון של זיהויים. הפירושים המקובלים ביותר הם: חיטה [חנטה או בר], גפן [כרם], תאנה או כל עץ מאכל¹³. כל ההצעות האלה לפירוש

11 לצרוס עמ' 12-13; ב"ש גרסיאל, "מחזור סיפורי יוסף במקרא ובקוראן", בית מקרא, קמט (תשנ"ז), עמ' 153-170.

12 מדרש תנחומא (ילמדנו), מהדורת ח' זונדל, ירושלים תשכ"ט, פרשת וישב, ה (עמ' מז). במהדורת בובר, ניו־יורק תש"ו, לא מופיע קטע זה.

13 טברי א עמ' 231-233; זמח' שרי א עמ' 273; אבן ג'וזי א עמ' 66; ראוי ג עמ' 6-7; ביד' אוי א עמ' 52; ג'אלאין לפסוק זה: "ולא אמר מי הוא (העץ) והיא החיטה או הגפן [כרם] או זולתם".

ולזיהוי של 'עץ הדעת' ידועות כבר מהספרות החיצונית¹⁴ והתלמודית¹⁵. לפי הצעות אלה, גן העדן הוא מקום ארצי ועץ הדעת הוא אחד מגידולי החקלאות היסודיים¹⁶. בנוסף לזיהויים היהודיים המופיעים בפרשנות הקוראן, מופיעים עצים נוספים לזיהוי עץ הדעת. טברי מזכיר גם מקור בודר המזכיר את הזית. היו גם כאלה שזיהו את עץ הדעת עם צמחי בושם יקרים, כמו נרד [סנבלה]¹⁷ וקמפור [כאפור]¹⁸.

ההתגלות למשה מהעץ (הסנה)

הסיפור המקראי על התגלות הקב"ה למשה מן הסנה בסמוך להר סיני (שמות ג 1-4), מוזכר אף הוא בקוראן: "ויהי בבווא אליה (לאש) ויקרא אלי קול מקצה העמק הימני בבקעה המבורכה מן העץ [שג'רה] לאמר: משה אנכי אלהים רבון העולמים" (כח 30). ברומה לתיאור המעורפל של עץ הדעת במקרא, גם זיהויו של הסנה אינו ברור. לצמח זה הוצעו הרבה פירושים¹⁹ ולענייננו חשובים הזיהויים המוסלמיים. שני הזיהויים הראשונים הם המקובלים ביותר:

(א) "עוסג" — הוא כינוי בערבית לשיח האטר (Lycium), או האשחר (Rhamnus). מסורת מוסלמית קדומה אומרת במפורש, שחלק מ'אנשי הספר' (יהודים ונוצרים) אומרים שהוא עוסג²⁰. גם אלפאסי, הפרשן הקראי בן המאה העשירית, מפרש סנה — 'עוסג'²¹. נראה שמדובר בזיהוי יהודי, שכן בחיבורו הלשוני הירבה אלפאסי להשתמש במקורות הרבניים²².

14 ראה הספרים החיצונים (מהדורת א' כהנא) ירושלים תש"ל: עץ הדעת הוא הגפן — חזון ברוך ב', ד, ה ואילו בספר הנוך א', לב 4 נאמר: 'העץ ההוא דמה בגבהו לאשוח ועליו דומים לעלי חרוב ופריו לאשכלות גפן יפה מאד וריח העץ נודף למרחוק'.

15 ראה למשל בבלי, ברכות מ ע"א; סנהדרין ע ע"א-ע"ב. בנוסף לכך מופיע במקורותינו גם האתרוג כמוהה עם עץ הדעת. ראה מדרש בראשית רבה, פרק טו, מהדורת "תיאודור וה' אלבק, א, ירושלים תשכ"ה, עמ' 139-142; פסיקתא דרב כהנא, פרק כ, מהדורת ש' בובר, ניו-יורק תש"ס עמ' קמ"ב; פסיקתא רבתי, פרק מב, מהדורת איש-שלוס, תל-אביב תשכ"ג עמ' קע"ה. אפשר וראו גם באגוז את עץ הדעת. הד לכך יש לראות, אולי, בסודור רב עמרם השלם (מהדורת א' פרומקין), ירושלים תרע"ב, בהקשר לברכת ארוסין ונשואין: "ברוך אתה ה' אמ"ה אשר צג אגוז בגן עדן".

16 עוד ראה: י' הורוביץ, גן העדן בקוראן, כתבי האוניברסיטה ובית הספרים בירושלים, ירושלים תרפ"ג; ז' עמר, 'החיטה כעץ הדעת — הגיונו של זיהוי', סיני, (בדפוס)

17 טברי א עמ' 231-233; אבן ג'זי א עמ' 66; ראוי ג עמ' 6-7. על זיהוי הנרד, ראה רבינו משה בן מימון, שרח אסמאא אלעקאר, מהדורת M.Meyerhof, קהיר 1940. תרגום לעברית יצא על-ידי ז' מונטנר, ביאור שמות הפואות, ירושלים תשכ"ט, מספר 265, עמ' 77. [להלן: הרמב"ם ביאור].

18 אבן ג'זי א עמ' 66. כנראה מדובר בקנמון הקמפור (Cinnamomum camphora).
19 ראה י' פליקס, 'סנה, עצי שטים ומן', בתוך: גבירצמן ואחרים (עורכים), סיני, א, הוצאת משרד הבטחון, תשמ"ז, עמ' 533-535.

20 טברי כ עמ' 71; ראוי כד עמ' 211; אבן כת"ר ה עמ' 278.
21 דוד בן אברהם אלפאסי, כתאב ג'אמע אלאלפאט', ב, (מהדורת S.L. Skoss), פילדלפיה תרצ"ו-תש"ה, עמ' 335. [להלן: אלפאסי].

22 ראה א' סאובר, "המקורות הרבניים לפירושו של הקראי אלפאסי לתורה", ספר חמ"י גביריהו, החברה לחקר המקרא בישראל (ב"צ לוריה עורך). ירושלים תשמ"ט, עמ' 367-378.

(ב) "עליק"²³ — הוא הפטל הקדוש (*Rubus sanctus*).
 (ג) "ענאב" — שיזף תרבותי (*Ziziphus jujuba*), אשר הוא קרוב לשיזף מצוי (*Ziziphus spina-christi*). זיהוי זה מופיע רק בפרשנות המאוחרת²⁴.
 לפי שני הפירושים הראשונים מדובר בשיח קוצני חסרת-ועלת, תכונות המתאימות לתיאור הסנה במדרשים היהודיים²⁵. הפירוש השלישי הוא מאוחר ומהווה, כנראה, זיהוי מוסלמי מקורי.

ירקות

הסיפור המתאר את תלונות בני ישראל במדבר (במדבר י"א, 5) מופיע בקוראן בגירסה הבאה: "משה קצה נפשנו לאכל מאכל אחד, קרא לנו אל אלהיך והוצא לנו מאשר תצמיח הארץ וקשואיה ושומיה וערשיה ובצליה" (ב 58). פסוק זה הובא מתוך תרגומו של ריבלין לקוראן. אולם עיון במקור הערבי מראה שתרגומו של ריבלין אינו מדויק, והוא מושפע במידת-מה מהטקסט המקראי ומפרשנות הקוראן המאוחרת. במקור מוזכרים חמישה מיני ירקות, כלהלן:

(א) "בקל" — שם כללי לירק או לכל צמח ירוק הנאכל, שיש בו גם תכונות רפואיות, כגון הנענאע והכרפס ו"כראת" (השום הכרתי — *Allium porrum*)²⁶.
 הירק האחרון זהה כנראה ל'חציר' המקראי (במדבר י"א, 5)²⁷.

(ב) "קת'א" — מלון-הקתא (*Cucumis melo var. chate*); במונח זה מזהים את ה'קשואים' במקרא (במדבר י"א, 5)²⁸.

(ג) "פום" — למונח זה הוצעו כמה הצעות: חיטה [חנטה או בר]; לחם [ח'בן], או גרעיני החיטה מהם מכינים לחם; שום [ת'ום]²⁹. הזיהוי האחרון מתאים לגירסה המקראית.

23 טברי כ עמ' 71; אבן כתיר ה עמ' 278; אבן מנס'ור, לסאן אלערב, י, ערך 'עלק', ביירות 1956. עמ' 265. על אבני הסנה (עליק) במסורת המוסלמית ראה גם הערות: "האבנים המופלאות מהר סיני", קתדרה, 52 (תשמ"ט), עמ' 181-182.

24 ג'לאלין לסורה כח 30. על צמחים אלה, ראה י' פליקס, כלאי זרעים והרכבה, תל-אביב תשכ"ז, עמ' 103-105. השיזף המצוי הידוע בשמות השונים: סדר, דום ונבק נזכר במפורש בקוראן בשם "סדרה" (לד 15; נג 14; נו 27) בהקשרים אחרים. בתרגומו העברי של ריבלין מופיע עץ זה בשם "לוט".

25 על סנה כצמח קוצני ראה, למשל, בשמות רבה ב; פרקי רבי אליעזר פרק מ'. שם מתאים ביותר התיאור לפטל הקדוש.

26 ראה, למשל, זמח'שרי א עמ' 284-285.

27 ראה י' פליקס, עולם הצומח המקראי, רמת-גן 1968, עמ' 174-175. [להלן: פליקס עולם].

28 ראה פליקס עולם עמ' 166-168, השווה אלפאסי ב עמ' 579.

29 טברי א עמ' 310-312; טוסי א עמ' 275; זמח'שרי א עמ' 284-285; ראוי ג עמ' 93; ביצ'אוי א עמ' 62; אבן כתיר א עמ' 176.

ד) "ערס" — ערשים. זהו כנראה זיהוי מקורי בקוראן המחליף את ה"אבטיחים" הנזכרים בגירסה המקראית.

ה) "בצל" — בצל. כמו בגירסה המקראית.

בדומה למקרא, גם בקוראן האיזכור המפורט ביותר של מיני הירקות מופיע רק בפסוק זה. קשה לדעת מה הוא מקור השינויים בטקסט שבקוראן בהשוואה לתורה; האם לדעת כותב הקוראן, חיטה וערשים התאימו יותר לסיפור המעשה, בהיותם מוצרי אכילה חשובים יותר מאשר שום ואבטיחים — או שמא התאים הכותב וכיוון את דבריו לקהל היעד בהתאם לסל הירקות המקובל באותו אזור.

יונה והקיקיון

סיפור יונה מופיע בקוראן בשינויים קלים: "והנה יונה מן השליחים...ויבלענו הדג...ונטילהו אל (החוף) החשוף והוא חולה ונצמח עליו צמח קשות" (לז 139-146). במקור הערבי נאמר "ונצמח עליו מין יקטין". במונח זה גם תורגם לערבית ה"קיקיון" בפירוש הפוליגלוטה לספר יונה³⁰. המונח "יקטין" מזוהה בדרך-כלל עם הצמח קרא המצוי (*Lagenaria vulgaris*), הידוע בשם העממי 'דלעת הבקוק', אשר בתרבות הקדומה שימשה ליצירת כלים מגוונים ובהם כלי קיבול שונים³¹. אולם, פרשני הקוראן הביאו קשת דעות נרחבת לביאור משמעותו של המונח "יקטין". טברי, ובעקבותיו כל הפרשנים, אומר שאצל הערבים הכוונה היא למונח כללי הכולל: "כל צמח המתפרס על-פני הארץ ואינו מקיים גזע כמו האבטיח [בטיח]; מלון-הקתא [קת'אא]; אבטיח הפקועה [חנט'ל] ורומה להם"³². למונח זה נמצאו הגדרות נוספות, כגון: "כל צמח שגדל ואחר-כך ימות באותה שנה" (חד-שנית)³³. כל עץ שאין לו גזע ונשאר בין עונת החורף לקיץ (גידול קיץ)... גדל בסמיכות למשכנות האדם... או צמח בן חלוף שאינו מושרש בקרקע כמו התמר והזיתים... כל עץ שלו עלים רחבים וגדולים"³⁴.

הרוב המוחלט מקרב הפרשנים המוסלמים זיהו את היקטין עם הדלעת (קרע או דבאא)³⁵. הרמב"ם, שהיה בקי בספרות הערבית, תיאר באותו אופן את ה"יקטין",

Biblia Sacra Polyglotta, London 1657 30

ראה ש' אביצור, "כלי דלעת", טבע וארץ, ה (תשכ"ג), עמ' 27-32. 31

טברי כג עמ' 102-103; טוסי ח עמ' 530; זמח'שרי ג עמ' 353; אבן ג'ווי ז עמ' 88-89; ראוי כו עמ' 144-145; סיוטי עמ' 21-26. 32

טברי כג עמ' 102-103. 33

טוסי ח עמ' 530. 34

טברי כג עמ' 102-103; טוסי ח עמ' 530; זמח'שרי ג עמ' 353; אבן ג'ווי ז עמ' 88-89; ראוי כו עמ' 144-145; ביצ'אוי ב 178; אבן כתי'ר ו עמ' 36-37; אבן אלקים אלג'ווייה, אלטב אלנבוי, קהיר 1987, עמ' 445. 35

בספרו על שמות הרפואות בערך קרע הוא כותב: "קרע — הוא ה'דבאא' והעם המצרי מכיר אותו בשם 'קטין'". בנוסף לכך הוא מוסיף: "והוא כל אלה שאינם מתרוממים על גבעול, הם עגולים לגמרי או כמעט עגולים כמו אבטיח הפקועה [חנט'ל], האבטיח, הדלעת והפירות הרומים להם. כל אלה נקראים 'קטין'"³⁶. החל מהמאה השתים-עשרה הוסיפו לזיהויים אלה את התאנה והבננה [מוז] שבה התעטף יונה, ישב בצל ענפיה ושבר את צומו באכילת פירותיה³⁷. זיהוי הבננה עם הקיקיון הוא ללא ספק מאוחר, שכן גידול זה התפשט בכל המזרח רק בעקבות כיבושי האיסלאם.

אם נסכם ער כאן, לרוב הפרשנויות והזיהויים המגוונים אשר הוצעו לזיהוי הקטין — הוא הקיקיון הקוראני — יש תכונות משותפות: מרובר בצמח עשבוני חסר-רקמות משען מפותחות, או מטפס. לצמח עלווה גדולה ורחבה המשמשת לצל ומחסה, גידולו מהיר ותקופת גידולו ופעילותו היא קצרה, בעיקר בקיץ. תכונות אלה מתאימות לכל הגידולים ממשפחת הרלוועיים ולבננה ובמידה מסוימת לעץ התאנה שהוא עץ נשיר בחורף ובעל עלים גדולים.

כאן ראוי להדגיש כלל בסיסי, הידוע לכל העוסק במחקר זיהוי הצמחים במקורות: לכל זיהוי, גם אם למראית עין נראה מוזר או מסופק, יש הגיון מסויים הקשור לעלילה המתוארת בכתובים. במקרה דנן מתאימים הצמחים המוזכרים השונים, הן לטקסט המקראי והן לכתוב בקוראן ובפרשנות המאוחרת יותר על פרשת יונה והקיקיון. על תכונתו של הקיקיון, כצמח הממהר לצמוח ובעל עלים גדולים המצלים מפני השמש הקופחת, ניתן ללמוד ממדרש יונה (כת"י די רוסיה): "והקב"ה מה עשה? העלה קיקיון על ראש יונה בלילה כשהוא גם ובשחרית עלו עלי מאתים ושבעים וששה עלים וכל עלה ועלה ארבע זרת וטפח, וארבעים איש יכולין לישב בצל הקיקיון לכבוש את השמש"³⁸.

לזיהויו של הקיקיון קיימות שתי דעות שונות. האחת — המקובלת יותר במקורות היהודים והרווחת ביותר כיום — מזהה אותו עם הקיקיון המצוי (Ricinus communis)³⁹, הידוע בשם הערבי "ח'רוע"⁴⁰. זיהוי זה אינו מקובל במסורת האיסלאם. הדעה האחרת מזהה את הקיקיון עם צמח ממשפחת הרלוועיים, המופיע בתרגום השבעים בשם — kolokynthe. סברה זו מקובלת בעולם ההלניסטי-רומי (ראה תמונה מספר 1). מסורת זו השתמרה בקוראן והיתה מקובלת יותר בעולם הדתי האיסלאמי (תמונות מס' 2-3). על רקע זה קל להבין מדוע הקראים, אשר נודעו

36 הרמב"ם ביאור, מספר 332, עמ' 94.

37 זמח'שרי ג עמ' 353; ביצ'אוי ב עמ' 178.

38 י"ד איזנשטיין, אוצר המדרשים, ניו-יורק תרפ"ח, א עמ' 222.

39 על זיהויו זה ראה פליקס עולם, עמ' 136-138.

40 ראה הרמב"ם, ביאור מספר 396.

בזיקתם להלכה המוסלמית, בחרו אף הם לזהות את הקיקיון עם היקטין. יפת בן עלי, מגדולי הפרשנים הקראים, שחי במחצית השנייה של המאה העשירית בארץ-ישראל, תרגם לערבית את המונח העברי "קיקיון" הנזכר בספר יונה, במילה "קרעה" (דלעת)⁴¹. לעומת זאת, דניאל אלקומסי, שחי בארץ-ישראל בסוף המאה התשיעית וראשית המאה העשירית⁴² ואשר היה ידוע בזיקתו לאיסלאם, פירש "קיקיון" – קרע, כרוע⁴³. שני הזיהויים השונים מלמדים שלבר מהשפעת האיסלאם בתקופה זו, ינקו הפרשנים הקראים רבות מהפרשנות הרבנית שרווחה בתקופתם. בתקופה מאוחרת יותר הפכה הפרשנות הקראית עצמאית יותר והמונח "קיקיון" מופיע תמיד רק בהקשר לדלעת. כך, למשל, יהודה הרסי הקראי (אמצע המאה השתיים-עשרה), מזכיר בחיבורו, בתיאור הדתות בעולם, את "כת דת אלקרעיה הם הרלועין, שמשתמשים בכלי קיקיונים למען טהרה"⁴⁴. מחבר קראי אחר, אליהו בשייצי (מת ב-1490) בעל ספר המצוות של הקראים, כתב בענין כלאים: "דלעת הוא הנקרא קיקיון ובלשון אחר קרא ובערבי אלקרע... דלעת יונית היא הקיקיון הנמצא במקומו..."⁴⁵

זיהוי הקיקיון עם הדלעת נזכר גם אצל חלק מהפרשנים והמילונאים היהודים בימי-הביניים, אשר הכירו היטב את הספרות הערבית. ייתכן, שדווקא הספרות הקראית היא אשר שימשה גורם מקשר ומתווך בין התרבות הערבית לתרבות העברית⁴⁶. אבן-עזרא (1090-1164 לערך), בפירושו למונח 'קיקיון' (יונה ד 6) מפרש: "חכמי ספרד אומרים דלעת או קרה ואין צורך לדעת מהו". ידועה מאוד ביקורתו הנוקבת של אבן-עזרא על הפרשנות הקראית⁴⁷ וייתכן, ובסיפא של דבריו נרמזת ביקורת על זיהוי זה שהיה מקובל בפרשנות הקראית. מכל מקום, בתקופה יותר מאוחרת גם בלשנים רבניים אחרים, ברובם בני ספרד, ציינו זיהוי זה. החל מהמאה השלוש-עשרה קהתה במקצת חריפות המחלוקת בין הקראים לרבניים, עובדה שהקלה גם על חדירת פירוש פוראני-קראי מובהק, לפרשנות היהודית.

41 יפת בן עלי, תרגום ערבי לנביאים (יונה ומלאכי), כתב-יד לונדון מספר 288. במכון לתצלומי כתב-יד, הספרייה הלאומית בירושלים, סימן 6065, עמ' 17 ע"ב-18 ע"א.

42 לענין זמנו של דניאל אלקומסי, ראה ח' בן-שמאי, "שרירי פירוש דניאל לדניאל אלקומסי כמקור היסטורי לתולדות ארץ-ישראל", שלם, ג (תשמ"א), עמ' 295-307.

43 דניאל אלקומסי, פתרון שנים עשר, פירוש לתרי עשר (מהדורת י"ד מרקון), ירושלים תשי"ח, עמ' 42.

44 ר' יהודה הרסי, אשכול הכופר (מהדורת גוזלון), 1836, בפרק צו וכן ראה במבוא עמ' ג ע"ד.

45 אליהו בשייצי, אדרת אליהו, ישראל 1966, עמ' 394, אות ד' וכן שם עמ' 396 באות ק'.

46 ראה בענין זה אצל ר' דרורי, ראשית המגעים של הספרות היהודית עם הספרות הערבית במאה העשירית, תל-אביב 1988.

47 ראה דוגמאות אצל ע"צ מלמד, מפרשי המקרא, ב, ירושלים תשל"ח, עמ' 592-595. על מלחמתו של אבן עזרא נגד הקראים, ראה במיוחד אצל פ"ר וויס, "אבן עזרא והקראים בהלכה", מלילה, א (1944), עמ' 35-53; ב (1946), עמ' 121-134; ג-ד (1950), עמ' 188-203.

תנחום הירושלמי, בן המאה השלוש-עשרה, הביא במילונו, וכן בפירושו לספר יונה, את שתי הרעות המקובלות לזיהוי הקיקיון: ה"כ'רוע" (קיקיון מצוי) ו"יקטין" (דלעת-קרא)⁴⁸. במילון אחר מימי הביניים נאמר: "קיק'קיקיון...ויש שפירשו שהוא לשון דלעת; ויש שפ' שהוא מין פרי ועושיין מן גרעינוה' שמן"⁴⁹. כעין זאת כתב גם סעדיה בן מימון אבן דנאן (במחצית השנייה של המאה החמש-עשרה) בערך זה — "אלכרוע וי"א קרעה"⁵⁰.

ר' בחיי בר' אשר בן חלאוה (מת ב־1340 לערך), בספרו כד הקמח, הביא בעניין הקיקיון רק את זיהויו כדלעת: "והוא אילן של דלעת שהעלה שלו רחבה ויש לו צל גדול. וכענין שכתוב: 'ויצמח ה' אלקים מן האדמה וגו' (בראשית ב 9), כי הנהיג באילן זה מנהג אילני גן העדן כי בו ביום שנבראו היו בגודל גופן ובקומתן"⁵¹. הקשר המעניין בין צורת הקיקיון לעצי גן העדן מהווה, אולי, הסבר מדוע היו פרשנים מוסלמים שזיהו את הקיקיון דווקא עם צמחים רחבי עלים כמו התאנה או הבננה. כפי שצויין לעיל, במסורת היהודית ובעקבותיה גם במסורת המוסלמית, התאנה היתה אחת ההצעות לזיהוי עץ הרעת ששכן בגן העדן. בימי הביניים נקשרה גם הבננה לסיפורי גן העדן. כך, למשל, ר' מנחם די לונזאנו במאה השש-עשרה, כתב על הבננה (בתוספת לערוך השלם): "מאוז — פרי ידוע הוא בסוריא ובמצרים, בערבי מווז, בלעז תפוח גן-עדן". שמותיה של הבננה: "מווז" ו"תפוח גן-העדן" הם מקור שמה המדעי בלטינית "*Musa paradisiaca*". מקור השם כרוך באמונות העממיות שרווחו בהקשר לצמח זה על-ידי אנשים בימי הביניים, כפי שמציין הצליין הנוצרי פליקס פברי, בן המאה החמש-עשרה: "בהקשר לעץ זה — כל הנוצרים המזרחיים, עובדי האלילים (מוסלמים) והיהודים מאמינים, שבפרי זה לא צייתו אדם וחוה בגן העדן (לציווי האלהי שלא לאכול מפרי עץ הרעת)"⁵².

48 ה' שי, אלמרשד אלכאפי לר' תנחום בר' יוסף הירושלמי, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ה, ערך קיק; הנ"ל, פירוש תנחום בן יוסף הירושלמי לתרי-עשר, ירושלים תשנ"ב, עמ' 124-125.

49 *Un Diccionario Hebreo de Provenza (siglo xiii) (A.Saenz-Badillos ed.), Granada 1987, p. 177*

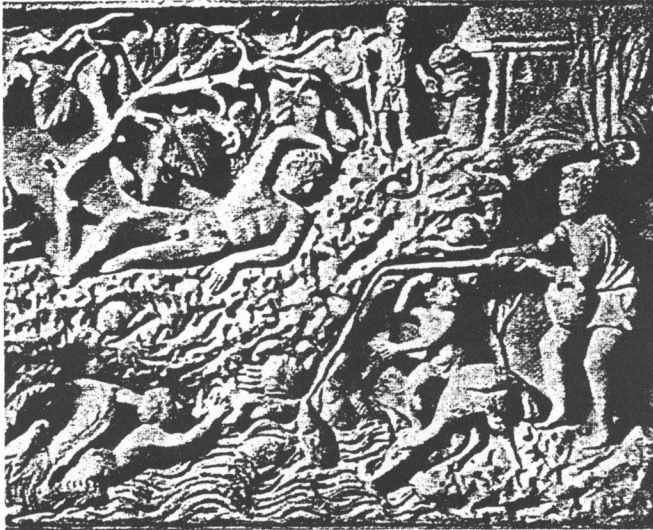
50 סעדיה בן מימון אבן דנאן, מילון שרשים, כתבי-יד אוכספורד-בודליאנה מספר Bodl. or. 1492 (612). במכון לתצלומי כתבי-יד, הספרייה הלאומית בירושלים, סימן 16411.

51 כתבי רבינו בחיי (מהדורת ח"ד שעוואל), ירושלים תשל"ל, עמ' רכא.

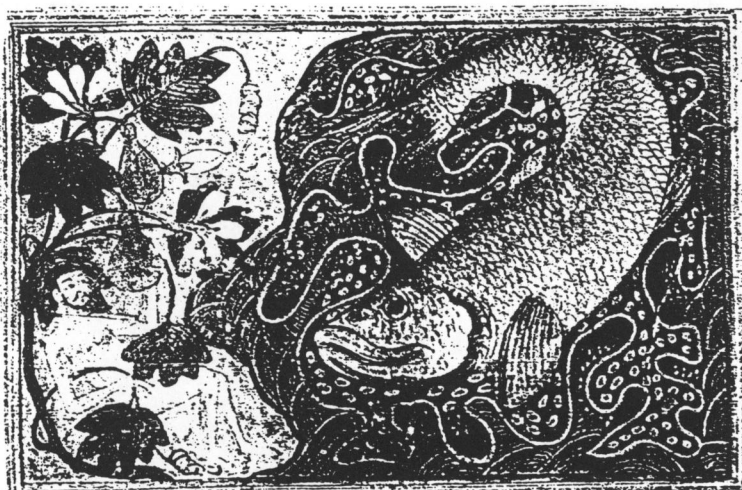
52 J.Masson, *Voyage en Egypte de Felix Fabri 1483*, III, Alexandrie 1975, p. 902

סיכום

בזיהוי הצמחים המקראיים הנזכרים בקוראן, ניכרת השפעת הפרשנות היהודית על הפרשנות המוסלמית, כגון "עץ הדעת" או "הסנה", וזאת – לצד יצירת פרשנות איסלאמית מקורית ועצמאית. יותר מאוחר, עם שגשוגה של הספרות הערבית, ניתן להבחין בתהליך השפעה הפוך, כאשר הפרשנות היהודית מושפעת מפרשנות איסלאמית. זיהוי "הקיקיון" עם ה"יקטין־דלעת", מאפשר לנו לעקוב אחר אחד מנפתוליה של הפרשנות המקראית. במקרה דנן, משמשת הפרשנות הקראית כחוליית־ביניים, המקשרת בין הפרשנות האיסלאמית והפרשנות היהודית.

1. סיפור יונה וברקע הדלעת כקיקיון, בתבליט על־גבי סרקופג (איטליה, מאה שלישית).

2. הדג ויונה החוסה בצל דלעת. ניתן להבחין בכירור בעליה הגדולים של הדלעת, בקנוקנות ובפירות, מתוך חיבורו של רשיד אלדין (מאה ארבע-עשרה).

3. המלאך גבריאל מקדם את יונה בצאתו ממעי הדג וברקע הקיקיון (דלעת). מתוך כתבי-יד של 'סיפורי הנביאים' (תורכיה, מאה שש-עשרה).